

Т. Г. ШЕВЧЕНКО ТА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОЕПІЇ

Основне джерело мови Т. Г. Шевченка — це мова українського народу, мова його фольклору [2:130], зокрема це народна середньо-наддніпрянська вимова, яка стала основою орфоепічних норм сучасної української літературної мови. Звернувшись вперше по-справжньому до фольклорної і усно-побутової мови, творчо синтезуючи різноманітні джерела, Т. Г. Шевченко збагатив літературну мову [10:6-7]. Т. Г. Шевченко є основоположником тих норм літературної мови, які лежать в основі системи норм сучасної української літературної мови [15:298]. На думку Л. А. Булаховського, «Шевченкову фонетику від сучасної нам літературної мови відрізняють, взагалі кажучи, лише малозначні деталі» [3:18]. Я. Рудницький підкреслює, що «фонетика Шевченкової мови — це в основі фонетика сьогоднішньої літературної мови, за винятком кількох вузькомісцевих говорівих прикмет» [9:232]. У творах Т. Г. Шевченка цілком виразно відбиті ті фонетичні риси, що становлять норми сучасної української літературної мови.

На основі «Кобзаря» (1840), рукописів Т. Г. Шевченка, «Букваря южнорусского» (1861) спробуємо дослідити, як ішов процес становлення орфоепічних норм сучасної української літературної мови, але, звичайно, враховуючи, що «Кобзарь» і «Букварь южнорусский» — це друковані твори, а «Мала книжка» і «Більша книжка» — рукописи. Т. Шевченко дотримувався в основному слобожанського правопису. Звук [и] він передавав літерами и та ы (думи, тыхенько), звук [і], незалежно від походження, — буквою и, а перед голосними — літерою і (*идучи, зарис, патриот*). Йотований [і] передавав буквами и та і (*ихъ, мойй*), йотований [е] — буквою е, для позначення [е] і м'якості попереднього приголосного вживалася буква ѣ (сынѣмундири), на місці сполучення йо, ьо вживалися букви е або йо (его, слезы, сльози). Проривний звук [г] послідовно позначався буквою г: *дзигари*. Етимологічне звукосполучення [т'с'] передавалося буквою ц, а також тц. На кінці слова послідовно вживалося ь (байракъ), замість апострофа після губних та р перед йотованими вживалося ь (*нѣ, бурьяни*), проте часом ѣ у цих позиціях пропускається зовсім (*помяне*) [20:113-114].

Я. Дзира, досліджуючи мову творів Т. Г. Шевченка, вважає, що

поет користувався «козацьким правописом, в основі якого лежить фонетичний принцип: 1) вживання і на місці **ѣ** в переважній більшості випадків (*власяніцѣ*, *Зіновію*); 2) [e] в ненаголошеній позиції звучить як [и]: Артимовський. Але простежуються прояви етимологічного принципу письма: *война*, *запорозький* [4:3].

Оскільки поет орієнтувався на усне народне мовлення, дотримувався в основному фонетичного принципу письма, то у досліджуваних джерелах знайшла широке відбиття вимова звуків у відповідних позиціях і сполуках, що стала літературною нормою.

Голосний [e] під наголосом передається у Т. Г. Шевченка буквою **е**: 1) у друкованих джерелах: *щербече* (9,К)¹, *небо* (8,К), *серце* (38,К), *мене* (13,Б), *смерти* (24,Б); 2) у рукописах: *мене* (1,І), *зелений* (5,І), *веселочка* (5,І), *серденько* (7,І), *озовеця* (21,ІІ), *серцемъ* (301,ІІ), *легкому* (307,ІІ). Ненаголошений [e] позначається часто літерою **и** у досліджуваних джерелах перед наголошеним складом з [о], [і]: *сило* (39,К), *мыні* (13,Б; 31,Б); у рукописних — перед складом з [у], [и], а також [а], [о], [e], де для сучасної сфрфепії характерне не сильне наближення: *ришотки* (37,І), *кошиня* (26,І), *зариготались* (90,І), *тиче* (174,ІІ), *тыличку* (16,І), *систру* (36,І).

Ненаголошений [e] наближається до [и] у префіксах: *ныначе* (44,І; 62,І; 6,ІІ; 177,ІІ), *ныполюбило* (12;ІІ), *перекотиполе* (112,ІІ), *нибозі* (270,ІІ); у коренях іменників: *Христа* (50,І), *ришоткою* (50,І), *систру* (36,І), *медвѣдя* (31,ІІ), *тыличку* (6,І;33,ІІ), *тиче* (174,ІІ); у коренях дієслів: *христылася* (75,І), *зариготались* (90,І), *жититися* (336,І), *защербече* (132,ІІ), *зиртае* (49,ІІ), *литяць* (214,ІІ), *причипурили* (173,ІІ), *заплите* (189,ІІ), *звиртае* (48,ІІ), у коренях прикметників: *невильку* (126,ІІ;162,ІІ), у коренях займенників: *мыни* (68,ІІ), *мине* (144,І), у суфіксі **-ен-** іменників: *бисьня* (60,І), *мышыняць* (69,І), *кошиня* (252,ІІ), *сорочиня* (259,ІІ; 267,ІІ), *козиня* (252,ІІ), у суфіксі **-ен-** дієприкметників: *замучине* (104,І), *поточине* (104,І), *крадыне* (192,ІІ); у суфіксі **-ечк-** іменників: *ричички* (216,І), *сорочички* (9,ІІ), *стежичку* (350,ІІ); у закінченні дієслів ІІ особи однини: *любитьмышь* (133,ІІ), *незнатимышь* (6,І), *робитемышь* (176,ІІ). Але в більшості випадків ненаголошений [e] позначався літерою **е**: у друкованих матеріалах: *весільного* (20,К), *свек-*

¹ Літера означає назву джерела, з якого наводиться приклад, цифра — сторінку джерела. Далі у тексті наводимо лише сторінку, скорочену назву джерел (К — “Кобзарь”, Б — “Букварь южнорусскій”, умовну позначку “Малої книжки” (І) та “Більшої книжки” (ІІ).

руха (17,К), пречистої (16,Б), темниці (28,Б); у рукописах: *режуть* (14,І), *ожегтися* (55,І), *веселити* (10,ІІ), *метнувся* (10,ІІ), *семи* (6,ІІ), *схаменись* (18,І;44,ІІ) та ін. Зіставляючи матеріал рукописів 1847-1850 рр. і 1847-1860 рр., можна твердити, що Т. Шевченко майже не вносить правок, наприклад: у поезії «Думи мої» — *не хрищени* (3,І) і *не хрищени* (17,ІІ); у поезії «Село! и сердце одпочине» — *тыличку* (6,І) і *тыличку* (33,ІІ), *незнатимишь* (6,І) і *незнатимишь* (33,ІІ), тобто певне явище у рукописах подається майже ідентично. Рідко автор вносив зміни: *схаминувся* (12,І) і *схаменувся* (10,ІІ).

Написання літери и на позначення ненаголошеного [e] іноді фіксується у словнику П. П. Білецького-Носенка: *видмідь* (76), у П. Куліша: *пичи* (62, №1, 1862).

Численні випадки написань ненаголошеного [e] літерою и свідчать про те, що необов'язково у наступньому складі повинен бути голосний високого піднесення. Фіксація літери и на місці ненаголошеного [e] спостерігається перед складом із звуками [и], [у], [а], [о], [e]. Це яскравий приклад того, як жива народна вимова поета впливала на його правопис.

За живою загальнонародною вимовою, яка стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови, ненаголошений [и] перед складом з наголошеним [e], [а], [о] звучить близько до [e]. Ця вимова передається у Шевченка літерою e: 1) у префіксі *при-* *преблуда* (5,І), *прыхилься* (34,ІІ), *предыбали* (95,ІІ), *пребиглы* (127,ІІ), *предольни* (148,ІІ), *прелитають* (142,ІІ), *пребереця* (199,ІІ); 2) у коренях іменників: *Енесей* (104,І;50,ІІ), *Володимерь* (102,ІІ), *Чегирині* (341,І); у коренях дієслів: *блеснули* (77,І), *умерала* (92,І), *розлели* (48,ІІ), *оповела* (228,ІІ), *постенали* (103,ІІ), *пострежемося* (103,ІІ); у коренях прикметників: *вешневый* (39,ІІ), *вешневими* (137,ІІ); у суфіксах *-учи*, *-ючи*, *-ячи*, *-вши* дієприслівників: *йдуче* (121,ІІ), *лягаюче* (121,ІІ), *узявше* (127,ІІ), *пишуче* (294,ІІ), *озирнувшись* (127,ІІ), *задумавшись* (112,ІІ), *незводяче* (113,ІІ), *сказавше* (139,ІІ); у закінченні дієслів ІІІ ос. одн. майбутнього часу: *лазитеме* (69,ІІ), *небачитеме* (109,ІІ); у кінці прислівників: *ніколе* (107,ІІ), *всюде* (110,ІІ). Але у переважній більшості випадків ненаголошений [и] передається літерою и: у друкованих джерелах: *приспало* (5,К), *вешневый* (7,К), *дожидас* (13,Б); у рукописах: *тихенько* (3,І), *позичас* (3,І), *высокий* (5,І), *некидайте* (1,ІІ), *умирае* (28,ІІ), *дивувати* (148,ІІ), *кричатьме* (124,ІІ) та ін. Ця вимовна особливість уже фіксувалася в літературі. Ненаголошений [и] іноді передається літерою e у словнику П. П. Білецького-Носенка: *вешнякъ*

(74), у творах П. Куліша: задзвонемо (19, №1, 1862). У Т. Г. Шевченка ця норма знайшла послідовніше відбиття на письмі, ніж у його попередників. Слід зазначити й те, що Т. Г. Шевченко у «Більшій книжці» вносить правки: *преблуда* (5, I) і *приблуда* (33, II), *пребрались* (65, I) і *прибрались* (29, II), тобто у рукописах 1847-1850 рр. певне фонетичне явище знаходить ширше відбиття.

Відповідно до вимови ненаголошеного [о] перед складом з наголошеним [у] в досліджуваних джерелах єдиний раз фіксується на письмі літера *у*: *зузуля* (111, II), у всіх останніх випадках вживається літера *о*: у друкованих матеріалах: *голубонько* (36, К), *голубчики* (60, К), *голубка* (75, К), *кожухъ* (32, Б); у рукописах: *голубити* (1, I), *зозуленька* (324, I), *голубко* (103, II), *зозуленько* (150, II). Отже, у Т. Г. Шевченка вперше відбито цю особливість вимови, оскільки написання відповідного типу не простежується у його попередників.

У творах Т. Г. Шевченка засвідчено паралельне вживання на письмі варіантів суфікса *-ува-* та *-ова-*: у друкованих джерелах: *руйновали* (17, К), *кановальи* (99, К), *рятовати* (110, К), *побудовали* (18, Б), *шанувати* (25, Б), але *ночувати* (76, К), *дивувала* (78, К); у рукописах: *сумувати* (15, I), *дивувала* (79, I), *годувати* (38, II), *муровати* (232, II), *будувати* (47, II), *вишовати* (57, II), *муштровати* (59, II), але *годувавъ* (10, I), *годувала* (65, I), *зимувати* (73, I), *мордувалась* (38, II), *дивувати* (148, II), *шинкувати* (161, II), *будувати* (146, II), *шинкувати* (140, II), *ночувати* (154, II), *хозяїнувати* (160, II), *шанувати* (59, II), *помандрувала* (69, II). Дані нашого дослідження переконують, що у рукописах «Більшої книжки» літера *у* на місці *о* в суфіксі *-ова-* зустрічається частіше. Передача на письмі цієї вимовної особливості зрідка фіксується у тлумачному словнику П. П. Білецького-Носенка: *дякувавъ* (34), але *вередвали* (72), послідовно засвідчено *-ува-* у П. Куліша: *отаманувати* (36, N2, 1862) [14:116]. У творах Т. Г. Шевченка суфікс *-ува-* вживається у переважній більшості випадків. Б. Кобилянський вважає, що паралельна фіксація суфікса *-ува-* і *-ова-* свідчить про звукову неусталеність цього суфікса [7:15]. А. А. Москаленко припускає, що дієслова із суфіксом *-ува-* поширились у ХІХ столітті [11:30] але, за спостереженням В. Передрієнка, до половини ХІХ століття у східноукраїнських письменників переважав суфікс *-ова-* [14:116].

Традиція передачі на письмі [ри], [ли] у відкритих складах між приголосними засвідчена у Т. Г. Шевченка: 1) у друкованих джерелах: *чорнобривы* (23, К); у рукописах: *гриміли* (421, I), *чорнобривки* (102, I), *чорнобривого* (385, I), *чорнобрива* (12, II), *криньцю* (200, II), *перехристив-*

ишь (178,II), але *кровави* (112,I), *блеснути* (77,I), *охрестила* (27,II). У I половині XIX ст. не було послідовності у передачі на письмі сполучень [ри] та [ли] у відкритому складі: в «Енеїді» І. Котляревського: *дрожавъ* (12,III), у граматиці О. Павловського: *блыскавка* (26), в альманасі «Русалка Дністрова»: *блищали* (72), у словнику П. П. Білецького-Носенка знаходимо *гримати* (106), але *кревъ* (196). О. Синявський зазначав, що у словах типу *охрестила* [е] вживається замість ненаголошеного [и], у словах типу *дрожавъ* відчувається вплив російської мови [18:108].

У творах Т. Г. Шевченка в основному підтверджується уже усталена в українській мові фонетична риса — вживання о, е після шиплячих: літера о засвідчується перед твердим приголосним, перед складом з [и], [а], [о]: *чорный* (8,К), *эонатый* (7,К), *чорнявого* (50,К), *шовкомъ* (9,II), *чорнобрива* (12,II), *ремлтки* (63,II), *учора* (253,II), *чоловикъ* (25,Б), але *чёрноброви* (24,К), *человикъ* (37,І), *челомъ* (213,II); літера е — перед складом з [о], [и], [і], перед м'яким приголосним: *червошила* (92,К), *пшеницю* (104,І), *черньци* (21,І), *ченьци* (51,І), *кишеню* (243,II).

Префікс [з-] перед глухими приголосними передається у досліджуваних джерелах літерою с, іноді літерою з у рукописах: *спытають* (24,К), *сховатысь* (37,К), *спеклося* (13,І), *сходить* (17,І), *склыкае* (16,І), *схаменувся* (10,II), *спочивае* (13,II), *ссунувся* (249,II), *стырае* (111,II), *спадае* (15,Б), *сповидайтесь* (236Б), *стихати* (25,Б), але *зкыкали* (341,І), *зтиха* (105,II). Факти свідчать, що послідовно префікс [з] передається літерою с перед буквами: ц, х, с, перед буквами: т, к — передається варіативно. Перед буквами на позначення глухих свистячих та шиплячих вживається тільки літера с: *ссунувся* (249), *счулася* (25,К), *несчулась* (90,І), *счудять* (219,II), *счулась* (406,І). Зрідка префікс с- вжитий перед дзвінком: *сбіралася* (108,К), *сбірались* (256,II), *сбиглись* (15,II). У писемній практиці того часу не було чіткого правила правопису префікса з-: він фіксувався то згідно з вимовою як [з] чи [с], то за традицією — літерою с. У граматиці О. Павловського послідовно вживається літера с на позначення префікса з- перед глухими [к], [п], [х]: *сподобавъ* (59), у П. П. Білецького-Носенка — варіативна передача: *зпитати*, *спитати*. У творах П. Куліша перед [к], [п],[х] вживається тільки літера с: *сходячись* (86,№9,1861), але перед кореневим [с] вживається літера з: *зсікти* (48, №1,1862). У Т. Г. Шевченка у переважній більшості прикладів перед глухими приголосними [к], [х], [п], [т], [с], [ч] представлена літера с.

Становить інтерес вживання прийменника съ, зь. Перед словами з

початковим глухим приголосним вживається то **сь**, то **зь**: зь хаты (105,II), сь хвастовскимъ (45,II), зь тобою (107,II), сь тобою (151,II), зь препоганымъ (146,II), сь похмільи (230, II), сь цыми (103,II), зь циганами (71,I), сь калиною (72,II), зь киргизами (1,I). Варіантне вживання **зь** простежується й перед буквами на позначення шиплячих і свистячих: сь шумомъ (102,II), сь часами (136,II), зь чумаками (195,II), зь шинкарками (50,II), зь шляху (261,II), зь собою (31,I), зь святого (108,II), сь святымъ (111,II), зь собаками (152,II), сь собою (175,176,II), сь своєю (176,II). Отже, якоїсь закономірності у вживанні **сь**, **зь**, тобто в їх залежності від наступного приголосного, в рукописах не встановлено. Зіставляючи матеріал «Малої книжки» і «Більшої книжки», приходимо до висновку : у «Більшій книжці» досліджуваний прийменник передається літерою **с** частіше. У цьому переконують нас і дані, отримані при зіставленні окремих творів: «Думи мої»: зь тобою (6I) і сь тобою (5,II), «Село! и сердце одпочине»: зь тобою (7,I) і сь тобою (8,II).

Українській орфоєпії властива варіантна вимова префікса роз-. Варіантна вимова префікса [роз-] представлена у творах Т. Г. Шевченка перед глухими [к], [п]: у друкованих джерелах: *розказуй* (37,К), і *розказаты* (86,К), *роspитаю* (45,К), *роspлелы* (16,Б); у рукописних: *розкази* (3,I), *розказать* (105,I), *роspустила* (17,II) і *розкази* (194,II), *розказали* (105,II), *роspустила* (3,I). Послідовно перед глухими [т], [ц] і [ч] вживається префікс *роc-*: *роcцвитае* (107,К), *роcтилалася* (128,II), *роcтопило* (210,II), *роcтеръ* (314,II), *роcцвитае* (27,II), *роcцвіла* (247,II), *роcчиняють* (177,II;247,II). Перед кореневим [х] засвідчується префікс *роz-*: *роzходивсь* (262,II), *роzхристані* (179,I). Заслугує на увагу слово *роcтелився* (306,II), де відбувається не тільки оглушення префікса *роz-* перед кореневим [с], а й стягнення. Але у досліджуваному матеріалі у відповідній позиції наявний і префікс *роz-*: *роzтелився* (310,I). З усіх аналізованих джерел Т. Г. Шевченка найпослідовніше префікс *роz-* з оглушенням кінцевого, що передається літерою **с**, представлено у рукописах «Більшої книжки». У перенажній більшості випадків засвідчене написання роз- у словнику П. П. Білецького-Носенка: *розказъ* (315), але є й *роcтучій* (317). У працях П. Куліша *роz-* передається тільки у слові розширяє (38,№1,1862), в інших випадках послідовно представлено написання *роc-*: *роcпускають* (59, № 2, 1862). Писемна практика видатних майстрів слова I половини XIX століття є надійним обґрунтуванням сучасної варіантної вимови префікса *роz-* як [роз-] і [роc-].

Попередня традиція до збереження на письмі букви **з** у префіксі **без-** дотримана у творах Т. Г. Шевченка: *безталання* (53,I), *беззаконіє*

(210,II), *безталанья* (21,II), *безсмертнихъ* (229,II), *беззаконныхъ* (16,Б), *безпечно* (24,Б). Послідовно вживається літера *з* для передачі дзвінкого [з] у префіксі без у словнику П. П. Білецького-Носенка: *безпалець* (53), у творах П. Куліша: *безхлібья* (29, №11-12,1861).

У кінці слова у досліджуваних джерелах вживаються букви, що позначають дзвінкий: у друкованих джерелах: *назадъ* (38,К), *ворогъ* (103,К), *Господь* (14,Б), *Богъ* (14,Б), у рукописах: *голодъ* (11,І), *острыгъ* (62,І), *лигъ* (66,І), *судъ* (32,II), *обидъ* (231,II), *ворогъ* (120,II), *Богъ* (5,II), але *архистратихъ* (176,II). Послідовно дзвінкий приголосний у кінці слова передається відповідними буквами у П. П. Білецького-Носенка: *бибъ* (54), у творах П. Куліша: *дідъ* (29, №3,1862). Отже, у Т. Г. Шевченка і його попередників традиція передачі дзвінкості у кінці слова характеризується великою стійкістю.

У творах Т. Г. Шевченка дотримана традиція передачі на письмі дзвінких приголосних перед глухими: у «Кобзарі»- *тяжко* (17,К), *ягідку* (34,К), *дружки* (77,К); у рукописах — на межі кореня й суфікса: *тяжко* (23,І), *гладкому* (5,І), *гадки* (59,І), *парубки* (126,II), *голубки* (151,II), *стерегти* (176,II), *свидки* (200,II), *важко* (269,II); на межі префікса й кореня: *обступили* (112,II), *одпустили* (174,II). Послідовно простежуються букви на позначення дзвінкого перед глухими приголосними в альманасі «Русалка Дністрова» — *солоським* (19), у словнику П. П. Білецького-Носенка: *доріжка* (122), у П. Куліша: *предки* (34, № 9,1861).

Отже, писемна практика досліджуваних джерел вказує на стійкість традиції при передачі на письмі дзвінких у кінці слова і перед глухими. У переважній більшості випадків у префіксі *од-* у творах Т. Г. Шевченка фіксується літера, що позначає дзвінкий приголосний [д]: *одсуне* (28,К), *одпочине* (49,К), *одиурався* (59,К), *одпочине* (4,І), *одцвила* (35,І), *одпустила* (381,І), *одчинивъ* (390,І), *одпустили* (174,II), *одставкою* (198,II), *одхожають* (19,II), але зрідка *отхожають* (17,І), *откупля* (20,Б). Проте перед дзвінким приголосним [д], іноді й [ж] наявний префікс *от-*: *отдала* (23,І), *отдадутъ* (190,І), *отдасте* (136,II), *отдадутъ* (109,II), *отддавати* (23,Б), *отжене* (384,II), тільки поодинокі приклади з літерою *д*: *оддавала* (73,І), *оддмыкае* (384,II). Збереження дзвінкого [д] чітко відбите на письмі в граматиці О. Павловського: *одкарабкуюся* (48), у тлумачному словнику П. П. Білецького-Носенка: *одповідь* (259), у творах П. Куліша: *одплати* (11, №11-12,1861). Однак сьогодні, за даними експериментального дослідження Л. І. Прокопової та Н. І. Тоцької, абсолютно переважаючим є оглушення [д] у префіксі *од-* перед глухими приголосними [16:24].

У Т. Г. Шевченка чітко представлене евфонічне чергування [y] — [ʏ], [i] — [i]: *навчить* (124,II), *свою країну* (108,II), *Україна плаче* (110,II), *у вдови* (196,II), *жить в України* (68,II), *удень* (69,II); *Несе додому свого Йвана* (131,II), *Івана отруили* (143,II), *над Іваномъ* (143,II). Тобто вживання у, і після приголосного, перед приголосним, в позиції між приголосними і навпаки вживання в, й після голосного, в позиції між голосними, що є чергуванням [y] — [ʏ], [i] — [i], надійно обґрунтовує відповідні орфоепічні норми сучасної української літературної мови.

Твори Т. Г. Шевченка засвідчують передачу на письмі м'якого [p'] в непрямих відмінках іменників чоловічого роду II відміни: *косаря* (80,II), *льцаря* (169,II), *царя* (171,II), *сподаря* (213,II). Асиміляція за м'якістю простежується у словах: *паньскої* (88,II), *людьски* (94,II), *не-людьська* (204,II), *остатьню* (81,II). Рукописи Т. Шевченка засвідчують написання д перед приголосними без ь: *бише* (88,II; 127,II), *сиделце* (125,II), *генералишою* (171,II; 172,II), *божевилна* (229,II), *бише* (257,II), *мелишкь* (345,II). Паралельно з ними поширені й написання з дь: *невольшиками* (128,II; 129,II), *генеральшою* (379,II). О. Синявський вважав, що «буквою д (без ь після неї) перед приголосним Т. Г. Шевченко передавав палатальний звук л, поширений у ряді говорів української мови, зокрема в деяких місцевостях середнього Наддніпров'я» [19:14-15]. Приголосний [н] перед шиплячими подається літерою н без ь: *найменшій* (73,II), *Гетманщину* (99,II), перед свистячим фіксується літера н по-різному: *враньци* (19,II) і *вранци* (15,II), *соньця* (34,II; 35,II), *ураньци* (33,II), *ченьци* (50,II). Матеріал «Малої книжки» засвідчує передачу м'якості на письмі послідовніше, ніж «Більшої книжки». Т. Г. Шевченко передає м'яку вимову приголосного [ц']: *місяця* (22,II), *місяць* (79,II), *палець* (66,II), *пшеницю* (104,II), *місяць* (101,II), *хлибець* (11,II), *чернець* (51,II), *ченьци* (51,II), *місяць* (13,II). У рукописах іноді передається пом'якшена вимова довгих шиплячих: *Запорожжя* (330,II; 198,II), *запорожжя* (98,II), *клоччямъ* (29,II). Дотримуючись фонетичного принципу, Т. Г. Шевченко послідовно передає тверду вимову губних: *симъ* (322,II), *любовъ* (224,II), *голубъ* (42,II). Таким чином, Т. Г. Шевченко послідовно передає твердість губних, м'якість [ц'], [p'], іноді — пом'якшену вимову довгих шиплячих.

Асиміляція свистячого перед шиплячим майже не фіксується Т. Г. Шевченком: *счулася* (25,II), *несчулась* (90,II), *близченько* (170,II), *росчиняють* (170,II), *счудять* (219,II), *росжєврівся* (250,II), *безчестя* (284,II), *брызчить* (303,II). Але — *близченько* (61,II), *Волощії* (26,II),

Туреччині (26,II). У попередників Т. Г. Шевченка частково трапляються випадки, коли передавалась вимова свистячого перед шиплячим як шиплячого: у граматиці О. Павловського: рожжалувався (83), у словнику П. П. Білецького-Носенка: *дзижчати* (115). Не передавав на письмі цієї асиміляції й П. Куліш: *розживайся* (45, №2, 1862).

Зрідка фіксується у досліджуваних джерелах вимова шиплячого [ж] перед свистячим як свистячого внаслідок асиміляції за місцем творення. Очевидно, ця вимова була різною, тому засвідчуються паралельні написання: *Запорожци* (99,К; 331,І; 16,II), *запорозци* (45,II; 47,II). У «Більшій книжці» зустрічаємо передачу на письмі вимови [ш] перед [с] як [с]: *птаства* (235,II). Не засвідчується на письмі дана асиміляція в «Енеїді» І. Котляревського: *жижці* (8,III), у словнику П. П. Білецького-Носенка: *запорожскій* (147). Але яскраво представлена ця вимовна особливість у П. Куліша: *запорозці* (3, №11-12, 1861), *запорозцямъ* (5, №11-12, 1861), *книзці* (157, №1, 1862).

Абсолютно послідовно передається у Т. Г. Шевченка асиміляція шиплячого [ш] наступним м'яким свистячим [с']: вимова [шс'] як [с'] передається буквою с або двома буквами — сс: *смієся* (393,І), *радися* (393,І), *згнуцася* (311,І; 143,II), *сховаєся* (250,II), *вернеся* (163,II), *росиплєся* (283,II), *пидкрадеся* (309,II). Вимова [чц'] як [ц'] передається двома літерами цц або однією — ц: *вкупоци* (33,І), *хатиноци* (73,І), *колисоци* (267,II), *ріци* (267,II), *кupoци* (272,II). Індивідуальний правопис Т. Шевченка і тогочасна видавнича практика відрізняються: У «Кобзарі» Т. Шевченка знаходимо: *подинєся* (28), *умнешя* (49), у «Букварі південноруським 1861 року» *не вернешя* (26). У друкованих працях виявлено таке написання, яке відповідало певній правописній системі, прийнятій видавництвом. Приклади вимови [чц'] як [ц'] у «Букварі південноруським 1861 року» Т. Г. Шевченка відсутні, а в «Кобзарі» зафіксовано: *хатиноци* (27), *святотици* (147). Напевне, це явище не відбиває особливостей розмовної мови, а зумовлене лише складністю орфограми. Асиміляція шиплячого перед свистячим закріплена у граматиці О. Павловського: *печуроцьці* (82), *прєсья* (91), у творах П. Куліша: *ріци* (2, №11-12, 1861), *довідаєся* (57, №1, 1862).

Асиміляція твердого приголосного [т] за місцем і способом творення [тч] - [чч] - [ч] заслуговує на увагу. У рукописах: *квичала* (43,І), *заквичала* (229,І), *заквичальсь* (86,І), *квичалась* (27,II), *квичаты* (101,II), *квичану* (69,II), але *заквитчане* (294,І), *заквітчай* (250,II). Переконливого спостереження над асиміляцією [т] за місцем і способом творення у «Кобзарі» (1840) і «Букварі південноруським 1861 року»

Т. Г. Шевченка зробити не можна, оскільки наявний тільки один приклад у «Кобзарі»: *безбачченкомь*. У «Букварі південноруським 1861 року» зустрічаємо єдине написання матчина (18), що не свідчить про вимову. Попередники Т. Г. Шевченка вживали зрідка написання, у яких передавалась на письмі асиміляція [т] за місцем і способом творення, зокрема у П. П. Білецького-Носенка: *чесніоче* (388), у П. Куліша: *квічали* (31, №11, 1862). В основному ця вимова фіксується у подібних словах від квітка. Отже, написання типу квічати спирається у Шевченкових творах на діалектну основу, сучасна українська літературна мова теж знає асиміляцію в групі приголосних [тч], але орфоепічною нормою для неї є вимова не стягненого, а подовженого [ч]: [кв'іччати] [5:60].

У досліджуваних джерелах у дієслівних формах фіксується: *моляця* (1, I), *гойдаюця* (3, I), *дивиця* (17, I), *пасуця* (31, I), *діеця* (5, II), *сміюця* (22, II), *здаця* (29, II), *прибереця* (199, II), *вернеця* (49, II), але *дивитця* (247, II), *радюються* (213, II), *мольтиця* (32, Б), *святитця* (16, Б), тобто вимова [т] перед [ц'] як свистячого частіше фіксується на письмі. Етимологічне *-тсья* засвідчено як [тц'] у творах П. Куліша: *зоветця* (53, N9, 1861), як *-тсья* (крім єдиного випадку *розільеця* (65) в альманасі «Русалка Дністрова»). І тільки О. Павловський етимологічне *-тсья* передавав послідовно як [ц'ц'а]: *быцьця*.

Не передається у досліджуваних джерелах африкатизація [д], [д'] перед наступним свистячим: *людською* (53, I), *людськимь* (102, I), *людскою* (21, II), *людськи* (99, II), *людська* (204, II), *людського* (92, II), але єдиним прикладом засвідчується асиміляція [т] + [с'] = [ц']: *солдацькее* (40, I). Ця особливість вимови не передається у попередників, починаючи від І. Когляревського: *людськіе* (26, III), у словнику П. Білецького-Носенка: *людськость* (215), у творах П. Куліша: *людскую* (108, № 9, 1861).

Подовжена вимова м'яких зубних і напівпом'якшених, якщо вони стоять між двома голосними, знаходить підтвердження у Т. Г. Шевченка: *возлисса* (61, К), *зилячка* (78, К), *гильли* (13, I), *багатьтя* (54, I), *клоччямь* (65, I), *попидтьинню* (69, I), *зараньне* (110, II), *ропнутти* (133, II), *сміття* (224, II), *каменная* (26, Б). Але зустрічаємо: *попидтьинью* (16, К), *коріня* (252, II), *ропнуте* (258, II). Подовжені приголосні мають тенденцію до скорочення, за даними дослідження Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької, і сьогодні.

Це було виявлено під час проведення спостереження над мовленням україномовних студентів [16:23].

Послідовно простежується написання такого типу у граматиці О. Павловського: *багатьтя* (7), зрідка — у тлумачному словнику П. Білецького-Носенка: *рилля* (313).

У рукописах Т. Г. Шевченка засвідчена передача на письмі довгих приголосних у наголошених суфіксах *-анн-*, *-енн-*: *утомлений* (212, II), *первозданий* (223, II), *прокаженна* (213, II), *огненная* (261, II; 263, II), *огненно* (209, II), *благословенная* (209, II).

Передається у Т. Г. Шевченка дисиміляція приголосних [чн] у ряді слів: *сердешна* (59, К), *рушниками* (76, К), *сердешная* (11, I), *рушники* (46, I), *рушницью* (335, I), *мирошняка* (345, I), *рушниками* (101, II), *сердешна* (127, II), *рушницью* (43, II). У словах типу *пленпорочная* (382, I), *непорочными* (113, II), *ручными* (219, II), *сердечный* (292, II), дисиміляція відсутня. У «Букварі» приклади відповідного явища не трапляються. Дисиміляція приголосних [чн] знаходить відбиття у «Граматиці» О. Павловського: *мирошныкъ* (46), написання *шн* зафіксоване в «Словнику» П. П. Білецького-Носенка: *рушныкъ* (318), зрідка фіксується у П. Куліша: *рушниця* (47, №1, 1862). Але у творах Т. Г. Шевченка дисиміляція приголосних [чн] простежується послідовніше, ніж у його попередників, і відбувається у тих словах, в яких закріпилася сьогодні як орфоепічна і орфографічна норма.

Непослідовно передається у Т. Г. Шевченка спрощення в групах приголосних: 1) у рукописах: *серце* (4, I), *щастливизн* (12, I), *серце* (88, I), *щастливимъ* (238, I), *серце* (6, II), *сонце* (9, II), *щастливий* (10, II), *щастливый* (98, II), *местника* (128, II), *честную* (209, II), *радостнымъ* (213, II), *щастлива* (280, II), *честна* (313, II); 2) у друкованих текстах: *серце* (10, К), *сердце* (58, К), *серцемъ* (13, Б), *честнымъ* (14, Б), *чесниси* (15, Б), *празныкъ* (19, Б; 20, Б), *праздыкъ* (27, Б), *нещасныхъ* (30, Б). Непослідовно передається спрощення у П. Білецького-Носенка: *пидвластный* (279), *серце* (325), у переважній більшості прикладів фіксується спрощення у П. Куліша: *чесне* (34, №2, 1862), але *користие* (83, №9, 1861).

На позначення африката [дж] у творах Т. Г. Шевченка вживається буквосполучення *дж*: *дзвонять* (27, I), *задзвонили* (421, I), *дзвони* (421, I), *дзвіницею* (322, I), *подзвинь* (25, II), *дзвиници* (121, II), *задзвонили* (177, II), *Дзвонковую* (51, II), *дзвиньци* (52, II), але *кукурузы* (66, I; 30, II). Послідовно на позначення африката [дж] вживається буквосполучення *дз* у граматиці О. Павловського: *дзвони* (33), у словнику П. Білецького-Носенка на позначення африката [дж] вживається — *дз* або *з*: *дзига* (114), але *кукуруза* (199). М. А. Жовтобрюх зазначає, що африкат [дж] у слові *кукурудза* відсутній майже в усіх носіїв літературного мовлення.

Чергування [д] - [дж] у дієслівних формах досліджувані джерела не фіксують: 1) у рукописах: *похожає* (6, I), *сажає* (33, I), *сыжу* (56, I), *захожуся* (237, I), *сажу* (160, II), *выхожає* (177, II), *насажу* (309, II), *похожу* (309, II); 2) у друкованих текстах: *виїзжавъ* (24, Б), *выхожає* (25, Б), *прихожає* (26, Б), *похожає* (100, К). Не простежується чергування [д] - [дж] у граматиці О. Павловського: *наскужу* (56), у словнику П. Білецького-Носенка: *нагорожати* (235). В альманасі «Русалка Дністрова» дане чергування абсолютно послідовно передається на письмі: *похожати* (22). М. А. Жовтобрюх вважає, що оскільки африкат [дж] не властивий говірці села Шевченкового Звенигородського району, то, можливо, й пояснюється те, що Т. Г. Шевченко відповідно до [дж] послідовно писав ж [5:58]. Африкат [дж], за спостереженням Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької, переходить у звичайний фрикативний в мовленні студентів сьогодні [16:23].

Наведений фактичний матеріал дає підстави зробити такі висновки:

1) Ненаголошений [е] позначається літерою *и* перед наголошеним [и], [у], [о], [е], [а] у префіксах, коренях іменників, дієслів, прикметників, займенників, у суфіксі *-ен-* іменників, дієприкметників, у суфіксі *-ечк-* іменників, у закінченні дієслів II особи однини. Ця вимовна особливість представлена у Т. Г. Шевченка послідовніше, ніж у його попередників.

2) Ненаголошений [и] позначається літерою *е* у префіксі *при-*, у коренях іменників, дієслів, прикметників, у суфіксах *-учи*, *-ючи*, *вши* дієприслівників, у закінченні дієслів III особи однини майбутнього часу. Ця вимовна риса знаходить ширше відбиття у рукописах «Малої книжки».

3) Ненаголошений [о] передається літерою у єдиний раз у «Більшій книжці». Ця вимовна особливість передана лише Т. Г. Шевченком, адже у його попередників не фіксується.

4) Паралельно вживаються на письмі варіанти суфікса *-ува-* та *-ова-*. Літера *у* на місці *о* в суфіксі *-ова-* частіше зустрічається у рукописах «Більшої книжки».

5) Префікс *з-* оглушується послідовно перед глухими *ц*, *х*, *с*, *ч*, перед буквами *т*, *к* - передається варіативно.

6) Прийменник *з* перед глухими приголосними передається літерами *з* і *с*, однак у рукописах 1847-1860 рр. літера *с* вживається частіше.

7) Префікс *роз-* у аналізованих джерелах передається варіативно.

8) Послідовно фіксується літера *з* у префіксі *без-*.

9) Збережена традиція передачі: на письмі дзвінких приголосних у кінці слова й перед глухими (за винятком слова *архистратихъ*).

10) Префікс од- часто оглушується й передається літерою т, особливо перед кореневим [д].

11) Чітко представлене у рукописах евфонічне чергування [у] - [у], [і] - [і].

12) У рукописах фіксується асиміляція за м'якістю, м'якість [р'] в іменниках чоловічого роду II відміни, твердість губних, м'якість [ц'], але непослідовно передано м'якість [л'], [н'].

13) Зрідка засвідчена на письмі асиміляція шиплячого перед свистячим і асиміляція свистячого перед шиплячим.

14) Послідовно передається асиміляція [шс'], [чц'] у рукописах.

15) Послідовно передається африкатизація [т'с'] як [ц'] в "Малій книжці", інколи у «Букварі», у переважній більшості випадків засвідчена ця вимовна особливість у "Більшій книжці".

16) Африкатизація [д], [д'] перед свистячим не знаходить відбиття на письмі у творах Т. Г. Шевченка, однак зустрічається африкатизація [т'] перед [с'] - [ц'] (солдацьке).

17) Послідовно фіксується подовження приголосних у «Малій книжці», зрідка у «Кобзарі», «Більшій книжці». У рукописах 1847-1860 рр. передається подвоєння приголосних у наголошених суфіксах -анн-, -енн-.

18) Дисиміляція приголосних [чн] передається послідовно в окремих словах у «Кобзарі», у рукописах.

19) Спрощення в групах приголосних досліджувані джерела відбивають непослідовно.

20) На позначення африката [дз] у рукописах вживається буквосполучення дз (за винятком слова кукуруза).

З усіх аналізованих джерел Т. Г. Шевченка особливості народної мови найповніше фіксуються у рукописах, зокрема у «Більшій книжці» 1847-1860 рр. послідовніше фіксуються передача на письмі вимови префікса роз-, применника з, суфікса -ува-, ненаголошеного [о], свистячого перед шиплячим, у «Малій книжці» 1847-1850 рр. знаходить ширше відбиття передача на письмі ненаголошеного [и], м'якого [н'].

У досліджуваних джерелах Т. Г. Шевченка знайшли широке відбиття майже всі орфоепічні норми сучасної української літературної мови. Деякі незначні відхилення сучасних орфоепічних норм від фіксованих Т. Шевченком пояснюються традицією письма, неусталеністю вимови. Наведені факти ще раз підкреслюють визначне місце Т. Г. Шевченка в історичному процесі формування й розвитку української національної літературної мови.

Література

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. Підготовка до видання В. В. Німчука / Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К., 1966.
2. Білодід І. К. Вибрані праці: В 3 т. — К., 1986. — Т. 2.
3. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. — К., 1956.
4. Дзира Я. Козацький правопис поета // Літ. Україна. — 1994, 10 березня.
5. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка // Мовознавство. Наук. зап. — К., 1962. — Т. 17.
6. Жовтобрюх М. А. Приголосні в українському усному літературному мовленні // Закономірності усного літературного мовлення. — К., 1965.
7. Кобилянський Б. В. Фонетико-срфоєпічні норми української літературної мови. — Львів, 1971.
8. Котляревский И. Енеида на малороссійській языкъ перелицованная И. Котляревскимъ: Ч. 1-3 / Иждѣвеніемъ М. Парпуры. — СПб, 1798.
9. Курс історії української літературної мови / За ред. Білодіда І. К. — К. 1958. — Т. 1.
10. Медведєв Ф. П. Т. Г. Шевченко — основоположник сучасної української літературної мови // Вісник Харк. ун-ту. — 1965. — № 7. — Вип. 1.
11. Москаленко А. А. Історична фонетика давньоруської і української мови. — Одеса, 1960.
12. Основа. Южно-русский литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861-1862.
13. Павловскій О. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. — СПб., 1818.
14. Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. — К., 1979.
15. Плющ П. П. Історія української мови. — К., 1871.
16. Прокопова Л. І., Тоцька Н. І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді // Мовознавство. — 1990. — № 3.
17. Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. — К., 1950.
18. Синявський О. Дещо про Шевченкову мову. Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової мови // Україна. — К., 1925. — Кн. 1-2.
19. Синявський О. Елементи Шевченкової мови, їх походження і значення // Культура слова. — Х.; К., 1931. — 36. 1.
20. Цілуйко К. К. Місце правописної практики Т. Г. Шевченка в історії українського правопису // Мовознавство. Наук. зап. — К., 1962. — Т. 17.
21. Шевченко Т. Г. Більша книжка. Автографи поезії 1847-1860 рр. — К., 1989.
22. Шевченко Т. Г. Букварь южнорусской. — СПб.: Въ печати Рогенфельдена и К°, 1861. — 24 с. Фототип. вид. // Шевченко Т. Г. Буквар південноруський 1861 року. — К., 1991.
23. Шевченко Т. Г. Кобзарь Т. Шевченка. Факс. Вид. — СПб., 1840. — К., 1974.
24. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847-1860 рр. — К., 1989.